

GEBR. KAUFMANN

Ett judiskt "Kaufhaus" i Elberfeld

Hilde Rohlén-Wohlgemuth

Stockholm

1979 firade min hemstad Wuppertal (fd Elberfeld-Barmen och omnejd) sitt 50-årsjubileum som sammanslagen storstad. Samma år inföll min skolklass 50-åriga studentjubileum. I sista stund lyckades man hitta min adress och trots betänkligheter deltog jag i festen. Mina gamla skolkamrater skaffade mig omgående en inbjudan av staden Wuppertal som jag följde våren 1980. Båda dessa besök väckte många minnen till liv. Jag hade visserligen varit i Elberfeld förut på kortare visiter, men dessa båda besök fick stor känslomässig inverkan på mig. Mina klasskamrater påminde mig upprepade gånger om min fars firma Gebr. Kaufmann, där deras mödrar och även de själva hade varit trogna kunder. De uttryckte sin besvikelse över att det inte längre fanns en sådan firma i staden. Ofta, när jag någonstans i världen träffat en gammal "Elberfeldare" har jag fått höra samma sak; alla mindes Gebr. Kaufmann med värme.

I det nuvarande Wuppertal kan man inte finna något minne av Gebr. Kaufmann eller

Uppsatsen är en förkortad version av min "Gebrüder Kaufmann Elberfeld. Die Geschichte eines jüdischen Kaufhauses 1894—1936", Zeitschrift des bergischen Geschichtsverein, 90 Band, Jahrgang 1983/84, s 84—142.

andra judiska detaljhandelsfirmor, vilka en gång gjorde staden till ett livligt handelscentrum. När jag sedan fick den sk *bojkott-boken*¹ i min hand, där förutom Gebr. Alsberg inget enda judiskt "Kaufhaus" var omnämnt blev jag mycket uppbragt. Ur denna vrede växte mitt beslut att skriva en dokumentation över firman Gebr. Kaufmann, som samtidigt skulle bli en översikt över den judiska detaljhandeln i Elberfeld och säkerligen skulle kunna vara representativ för de judiska detaljhandelshusens historia även i andra delar av Tyskland. När Wuppertals överborgmästare bjöd mig på middag som stadens gäst meddelade jag honom mitt beslut. Han uppskattade idén, då han själv tyckte att det fanns för lite dokumenterat om judarnas historia i Wuppertal, och han lovade att ge mig sitt fulla stöd. Genom hans förmedling öppnades alla berörda arkiv för mig, och jag är honom stort tack skyldig. Senare upptäckte jag, att jag hade att fylla en lucka i den ekonomisk-historiska beskrivningen av den tyska detaljhandeln, vilket sporrade mig ännu mera.

Genom krigets och den nationalsocialistiska epokens verkningar har beståndet av historiska akter krympt avsevärt. Det finns t ex inga firmapapper längre. Av rådhusrätten i Wuppertal fick jag avskrifter av band 2 av de för

Gebr. Kaufmann gällande akterna. De övriga banden hade förstörts genom "krigsinverkan". Även i den behöriga handelskammaren fanns bara ett fåtal papper kvar. Men uppgifterna i band 2 räcker för att ge min beskrivning ett säkert stöd och överensstämmer bra med mina egna minnen. Mitt minne har visat sig rätt tillförlitligt. Jag tog även kontakt med från Elberfeld emigrerade judar som kände Gebr. Kaufmann väl. Genom brev eller personliga samtal fick jag bekräftat att mina minnen var korrekta, genom deras påpekanden vaknade många minnen hos mig på nytt. Även studiet av gamla tidningar, annonser och adressböcker bekräftade många minnen och gav nya fakta. Då jag bodde långt från källorna i arkiven i Wuppertal fick jag helt lita till hjälp av tjänstemännen därstädes.² Jag fick mig även tillsänt värdefulla manuskript,³ som var av stor betydelse för mitt arbete.

Med hjälp av så många gamla Elberfeldare, allt tillgängligt material och mina ännu levande minnen hoppas jag kunna ge en riktig och fullständig bild av ett judiskt "Kaufhaus" i Tyskland mellan 1890 och 1936.

Den judiska detaljhandeln i Elberfeld bestod inte enbart av "Kaufhäuser". Om jag använder förteckningen "*Juden in Wuppertal*" kan jag konstatera, att det fanns detaljhandelsfirmor i *alla* branscher, bl a många bagerier, frukt- och grönsaksaffärer, livsmedels-handlare, herrekiperingar, korsettaffärer, tobakshandlare. Det fanns en ovanligt stor spridning på olika verksamhetsområden bland judarna i Elberfeld, som t ex den stora grupp som arbetade i grosshandelsbranschen och den lätta industrin. Det fanns även hantverkare, bl a skomakare, skräddare, målarmästare. Så fanns dessutom de i förteckningen inte längre nämnda läkarna, tandläkarna, advokaterna samt fyra stora "Kaufhäuser" och ett judiskt varuhus. Denna livliga handelsverksamhet före 1933 gav Elberfeld (och även systerstaden Barmen, om än i mindre omfattning) en särskild prägel. Staden verkade därigenom framstegsvänlig, försigkommen och sjudande av arbetsglädje. Denna "image" lockade befolkningen i den nära och fjärran omgivningen att göra sina inköp i denna moderna stad.

Judarna i Elberfeld hade nått sina framskjutna positioner inom handeln under den korta tiden från Tyska rikets grundande 1870/71, då de sista inskränkningarna i deras

rörelsefrihet hade fallit. Det var självklart att de drog nytta av en lucka inom handeln och industrin. Om vi däremot betraktar den traditionella industrin i Elberfeld (metall-kemi-textil) och bankväsendet, som hade sina rötter i tidigare århundraden, så hittar vi inte ett enda judiskt namn bland dess utövare. Listan över Elberfelds museums mecenater är identisk med en lista över Elberfelds infödda patricier, "förläggarna", fabrikanterna och bankirerna.⁴ Den här delen av Elberfelds historia har ofta och grundligt behandlats, och dessutom finns de flesta av dessa institutioner ännu kvar.

Därför är det än mer nödvändigt och berättigat att rekonstruera den judiska detaljhandels historia, för att åtminstone hålla minnet av dess korta blomstringstid på omkring 60 år levande. Därför har jag tagit mig friheten att i det följande då och då vara lite mera utförlig och berätta ting, som inte enbart tillhör ekonomin. Jag har inte för avsikt att beskriva hela den sociala och kulturella situationen inom Elberfelds judenhet. Jag vill bara berätta något om livet, såsom det levdes av judar, som var sysselsatta inom detaljhandeln. Det ger säkerligen en mera avrundad bild av hela den judiska detaljhandeln.

Elberfeld är ofta omnämnd i litteraturen⁵. Goethe, Em. Geibel, Friedrich Nietzsche och Else Lasker-Schüler berömmar stadens flit och livaktighet. Firma Gebr. Kaufmanns flit och gedigenhet har utan tvivel bidragit till att befästa stadens goda rykte långt utanför dess gränser.

Bröderna Heimann: bakgrund, ungdom och utbildning

Grundare av firman Gebr. Kaufmann var två bröder Heimann, Moritz och Bernhard, söner till en judisk lärare, Joseph, från Lechenich⁶ vid Köln. Familjen tillhörde ärkebiskopens av Köln skyddsjudar. Eftersom judar fram till Napoleontiden inte fick vistas i det "heliga Köln" bodde de i närheten av biskopens många gods, där de handlade med lantbruksprodukter. Joseph Heimann gifte sig som tjuogoåring med en Rika Falk från Telgte i Westfalen, men hon dog 1857 vid en dotters födelse.⁷ Joseph gifte om sig 1861 med Sara Schönebaum⁸ i Hörde i Westfalen, med vilken han i snabb följd fick fyra söner, Hermann, Moritz, Albert och Bernhard. Om Joseph först tog an-

SUMMARY: Gebr. Kaufman A Jewish kaufhaus, 1894—1936

People recall very little, if anything of the Jewish "Kaufhäuser" (department stores) in Wuppertal. I have, therefore, attempted to describe such a "Kaufhaus" and I have chosen as an example the "Gebrüder Kaufmann" (1894—1936), a department store, vivid in my memory.

As a result of my studies I have been able to answer the question of why the Jews, when the final restrictions to their civil rights were removed in 1870, created two new commercial establishments: "Warenhaus and "Kaufhaus". This article also describes how Jewish youth was trained and how these department stores were funded, organized and managed. They came into existence at a good time, the economic trend being positive until 1914. Expansion was continuous but in 1914, the war caused a scarcity of consumer goods. A short upswing after 1918 was followed by the "inflation", at the end of which one billion Marks were worth one "Rentenmark", leading to huge losses for all commercial enterprises. Lacking working capital, the department stores were forced to take large loans. On the positive side new methods for marketing were introduced in the 20's and many department stores cooperated to decrease purchase prices

and in other matters.

The world-wide depression of 1929 hit Wuppertal hard, affecting industry and causing much unemployment. At the same time the emerging Nazi Party turned against Jewish businesses. The economy of Gebr. Kaufmann declined. The boycott against Jewish companies in April 1933 was the beginning of the end. Gebr. Kaufmann had to liquidate and closed its business for good during the summer of 1935. The leadership of the city and the general population were in favour of their continuation, many of the suppliers to the store did what they could to defer payments and, in the end, participated in its honourable liquidation.

In addition to a detailed analysis of the economic rise and downfall of Gebr. Kaufmann this study also provides information about sources and the routines for purchase of supplies, employment, training of personnel and general policy towards personnel. The article also discusses marketing and advertising, even considering details like window decorations. As such it is a modest contribution to the study of the German Jews and of their business world at the end of the 19th century and in the first decades of the 20th.

---

ställning som lärare i Hörde och där lärde känna Sara, eller om man arrangerade ett äktenskap för honom som änklings med ett barn, så som det var brukligt bland dåtidens judar, är inte känt. Hans fru hade en liten skoaffär i Hörde, som verksamt bidrog till familjens försörjning, då en dåtida lärarlön inte var stor. För sin undervisning åkte mannen från folkskola till folkskola i öppen vagn och ådrog sig därigenom en lunginflammation som ändade hans liv 1877.⁹ Han efterlämnade Sara med 5 oförsörjda barn, och skoaffären blev till stor hjälp. Den äldsta halvsystem fick hjälpa till och hon behöll efter styvmoderns död denna affär tillsammans med sin man ända fram till Hitlertiden.

Alla sönerna fick en god borgerlig uppfostran. Efter Bar-Mitzwa vid 13 års åldern kom pojkarne direkt i lära i små judiska firmor i westfaliska småstäder. Den yngsta, Bernhard (min far), skickades till Jacobson-skolan i

Seesen,¹⁰ för att underlätta moderns försörjningsplikter. Denna skola var avsedd för föräldralösa barn som "religions- och industriskola" och hade utomordentligt gott rykte, så att även kristna borgare i Seesen skickade sina barn dit. Så blev Jacobson-skolan den första integrerade skolan i Tyskland. Bernhard var väl omkring nio år när han skickades dit. Han sattes ensam på tåget, "utrustad med en nattskjorta och en tandborste" enligt vad han senare mindes. Då han hade sin mor kvar i livet fick han åka hem under loven. Han fick en bra judisk grundutbildning i Seesen, men fastän han trivdes där var avskedet från hemmet varje gång lika svårt för honom. Efter sin Bar Mitzwa började även Bernhard sin lärlingstid i en judisk handelsbod i Westfalen. Denna lärlingstid måste jag beskriva mera utförligt, då den var typisk för utbildningen av unga judiska människor under denna tid.

Bernhard blev lärling i firman Raphael Len-

neberg i Attendorn/Westfalen. Denna textilaffär grundades 1876. Som lärling sov Bernhard i affärslokalen under disken.¹¹ Han steg upp klockan sex varje morgon för att hjälpa husmodern, fru Lenneberg. Han fick spänta stickor till köksspisen, skala potatis åt den stora familjen (inklusive alla i affären anställda, som bodde och åt i huset), på kvällen var det disk och under vintern vedklyvning. Ofta fick den yngsta lärlingen även se efter familjens småbarn. Detta patriarkaliska system har jag kunnat belägga för hela Rhenlandet, Westfalen och Friesland; antagligen fanns det även i det övriga Tyskland. För trettonåriga pojkar var detta lärlingssystem säkert en välsignelse, om än arbetsam. De levde i en familj, vars livsföring liknade deras egen, de fick fira Shabbat-kvällen som hemma, de fick även kosher mat. Eftersom det inte fanns pensionat och uthyrningsrum i dessa små landsortsstäder var detta system den bästa lösningen. Att lärlingarna fick hjälpa till i hushållet var mycket förstärkt, då bördan av ett så stort hushåll var betungande för husmodern. Ännu 1919 påträffade jag samma system i Arnsberg i Westfalen i en judisk affär, men då bodde bara de mångårigt anställda kvar som familjemedlemmar.

Vad bröderna Moritz och Bernhard gjorde omedelbart efter avslutad lärlingstid, kan jag ej bevisa. Mina minnen säger mig, att Bernhard en tid framåt förblev hos Lenneberg som s k "ung man", alltså försäljare; han kan knappast som 16-årig ha börjat sin karriär som handelsresande. Men båda bröderna började tidigt i detta yrke, den fem år äldre brodern Moritz naturligtvis långt före Bernhard. Moritz Heimann var agent inom damkonfektion; han sålde allt inom denna bransch, som inte, såsom modellkläder, inköptes direkt i Berlin hos konfektionärerna. Där skaffade han sig den eminenta marknadskännedom och goda smak, som senare gjorde honom vida känd. Bernhard valde herr- och pojkkonfektion samt herrekipering som sitt fackgebit. Stettin var huvudort för denna konfektionstillverkning och Bernhard fick många trogna vänner i denna stad. Min far berättade ofta om dessa resor. De åkte fjärde klass och åt och bodde billigt. Deras firmor betalade andra-klassbiljetter och ståndsmissiga levnadskostnader. 1894 hade de båda bröderna sparat ihop så pass mycket pengar att de kunde våga det stora språnget till självständighet.

Omvärlden

Genom lagen av den 3 juli 1869 blev alla "inskränkningar på grund av religion" upphävda.¹² Den preussiska lagen från 1848, som gav utövare av alla sorters religioner samma medborgerliga rättigheter, hade åttlytts dåligt. Från 1869 stod alla yrken öppna för judarna. Jüdisches Lexikon skriver, "under den senaste tiden har judarna särskilt främjat utvecklingen av det moderna "Kaufhaus"... i utvecklingen av det moderna varuhusväsendet var judarna banbrytande".¹³

1895 arbetade 56% av alla tyska judar i "handel och samfärdsel",¹⁴ 1907 arbetade 145 000 judar i "handel och samfärdsel", det var 4,2% av alla personer i dessa yrken.¹⁵ 7,9% var anställda enbart i "handel". Andelen judar av alla förvärsarbetande var enbart 0,96%,¹⁶ så judarnas andel i handeln var 8 gånger så stor.

Antalet judar i Elberfeld uppgick 1880 till 1104 och 1906 till 1754,¹⁷ det var 1,04% av Elberfelds hela befolkning,¹⁸ men deras andel av stadens skatteinkomst var 3,8%. 1912 arbetade 55,4% av alla Elberfelds judar fortfarande inom "handel och samfärdsel",¹⁹ nästan samma procentsats som 1895 för hela riket. De höll sig fortfarande till de kända yrkena, först nästa generation vågade språnget till de fria yrkena.

Så såg enligt statistiken läget ut, när de båda bröderna beslöt att starta ett eget "Kaufhaus". Men förutom fackkunskaperna behövdes en lämplig plats för huset och tillräckligt med startkapital. Staden Elberfeld hade ett världsomspännande rykte som expanderande handels- och industricentrum. Elberfeld hade vuxit från 1000 invånare i slutet av 1700-talet till 93 500 i slutet av 1800-talet och 162 000 år 1905. Den tidigaste epokens linnevävare och blekare²⁰ framställde med tiden inte enbart sina egna produkter, de sålde dem nu även själva och tog kända kvalitetsprodukter i kommission på mässorna och i exporthamnarna. Under slutet av 1800-talet tillkom fabriker med nya råvaror och blekerierna blev först färgerier och sedan kemiska industrier. Det stora upplandet, Bergisches Land, med många småorter med egna småindustrier (tex vattendrivna järnbruk) av vilka många stod som leverantörer till Elberfelds grosshandelshus (kallade förläggare)²¹, var av stor vikt för Elberfeld. Man bör därför ej förundra sig över att många köpmän lockades att etablera sig i denna stad.

Redan 1863²² hade den judiska köpmannen Philipp Freudenberg grundat en affär för fina-re dambeklädnad. 1888 övertog Hermann Wahl från S&R Wahl i Barmen denna firma och Philipp Freudenberg övertog "Modebazar Gerson" i Berlin, som han på några år arbetade upp till det ledande och berömda modehu-set Hermann Gerson.²³

Flera specialaffärer grundades i Elberfeld mellan 1880 och 1890. Grundandet av ett Leonhard Tietz-varuhus år 1889 i Elberfeld,²⁴ det första efter stamhuset i Stralsund, är ytterligare ett bevis för Elberfeld som handelscentrum. Varuhuskedjans grundare Leonhard (det fanns även en Hermann Tietz-linje) övertog själva ledningen av Elberfeld-filialen, så viktig tycktes honom denna stad vara.

Varuhus-systemet var en produkt av "grundar-perioden". Freden efter det segerrika kriget 1870/71, enandet av det Tyska riket under en kejsare och industriexpansionen var grunden för en uppåtgående konjunktur. Industriarbetaren hade för första gången så mycket pengar i handen, att det räckte för inköp utöver livets nödtröft. Därtill kom den nya inställningen till kvinnans kläder: "Även en dygdig kvinna fick göra sig tilldragande för sin make i vardagslag utan att hållas för slösaktig..."²⁵ Därmed började perioden av varuhus och detaljhandelshus, som kunde erbjuda modekläder till facila priser. Varuhuset pressade genom principen "stor omsättning och liten vinst" priserna, vilket åstadkoms genom gemensamma inköp, stora serier och/eller egen tillverkning. Man började annonsera i tidningar och på reklampelare.

Ett "Kaufhaus" däremot tryckte särskilt på principen om god kvalitet samt en gedigen och personlig betjäning. Båda typerna av affär höll på "fasta priser", vilket var ett klart framsteg mot det dittills brukliga prutandet. Varuhuset²⁶ förde alla slags varor i sitt sortiment och riktade sig med sin prissättning särskilt till arbetarbefolkningen i industristäderna.²⁷ Ett Kaufhaus däremot hade ett snävare varusortiment; man förde allt, som tillhörde herr-, dam-, flick- och pojkkonfektionen, babykläder, alla slags textil- och manufakturvaror, korta varor, gardiner, mattor, ibland även sängar. Med sina högre kvalitetskrav vände sig denna typ av firma till andra befolkningsgrupper, nämligen medelklassen och de övre befolkningsskikten. Båda delarna fanns det gott om i Elberfeld och dess omgivningar. Därför

valde bröderna Heimann denna stad för sin firma.

Finansiering och etablering

Under 1880- och 90-talen fanns det redan många välbeställda judiska Kaufhäuser i Rhenlandet och i Westfalen, som de båda bröderna Heimann hade besökt under sina resor och lärt av. Så besökte de även firma Gebr. Kaufmann i Bochum, som leddes av två bröder Kaufmann från Hannover. Dessa ville flytta tillbaka till Hannover och sålde sitt företag med god förtjänst;²⁸ pengarna ville de placera i ett liknande företag, som kunde föra namnet vidare. Detta ledde till att bröderna Moritz och Bernhard Heimann kunde få ett lån hos bröderna Kaufmann och för att säkerställa namnet undertecknade dessa de första affärsdokumenten.

Detta sätt att finansiera var allmänt brukligt under denna period. I Gebr. Kaufmanns öppningsannons ser vi i översta radens hörn följande påpekande: syskonhus i Bochum, Dortmund, Duisburg, Essen, Gelsenkirchen och Hagen. Alla dessa företag hade uppstått på liknande sätt och var koncentrerade till Rhenlandets och Ruhrs industristäder. Jag förmodar, att de alla kunde återbetala sina lån lika fort som Gebr. Kaufmann i Elberfeld och på så vis bli självständiga företag. Allt detta fick jag bekräftat av Dr jur Fritz Ikenberg²⁹ från Remscheid, vars far Julius under åren 1888-90 varit lärling hos Gebr. Kaufmann i Essen och sedan försäljare därstädes. Detta företag gav honom ett lån på 50 000 guldmk och han grundade 1896 en firma Gebr. Kaufmann i Remscheid. Även han kunde återbetala lånet under loppet av ett år. Analogt med detta antar jag, att det lånebelopp som Mortiz och Bernhard Heimann fick av bröderna Kaufmann i Hannover var av liknande storlek.

Det fanns många sådana kedjor med samma firmanamn i Rhenlandet och Westfalen, men deras detaljhandelshus var självständiga företag, t ex namn som Gebr. Alsberg eller Michel & Co. (Efter första världskrigets slut och under trycket av en dålig konjunktur sökte många av dessa firmor samarbete; ofta bröt man tvärs igenom namnedjor, allt för att få större konkurrenskraft.)

Av Elberfelds jordeboksblad nr 216 (utan bandbeteckning) framgår följande: Bolaget

startades den 31 oktober 1894. Delägare är köpmännen Simon och Benjamin Kaufmann från Hannover. Den 29 november 1895 skiljs dessa två från bolaget och köpmännen Moritz och Bernhard Heimann i Elberfeld inträder som delägare. Nästa anteckning, från den 30 januari 1901, säger att firmanamnet "Warenhaus Gebr. Kaufmann" ändrats till "Gebrüder Kaufmann". Detta överensstämmer precis med det som min far alltid med stolthet berättade, nämligen att firman var skuldfri efter ett år. Detta är ännu mer förvånande när man tänker att företaget visserligen grundades på hösten 1894, men öppnade för försäljning först i mars 1895. De båda bröderna Heimann kände sig med rätta ända från början som de egentliga ägarna, särskilt som bröderna Kaufmann aldrig syntes till i Elberfeld. Dessutom hade de ju även satsat eget kapital. Därför var de måna om att även de jure snarast möjligt bli de verkliga ägarna. Och för att poängtera gränsen mellan sitt etablissemang och ett varuhus lät de så snart som möjligt ta bort beteckningen varuhus ur sitt firmanamn. Då kunde man med större skärpa hänvisa till den grundläggande skillnaden mellan sig och Leonhard Tietz, nämligen begreppet "god kvalitet". Med detta begrepp på sitt banér gick firman Gebr. Kaufmann in i striden om kunderna i Elberfeld.

Gebr. Kaufmanns första annons daterar sig från den 20 februari 1895 i *Täglicher Anzeiger*. Man hänvisar till det kommande öppnandet och talar om vilka avdelningar detta "förstklassiga etablissemang" kommer att ha. Alla avdelningar är uppräknade, med särskild betoning av specialavdelningarna dam-, herr- och barnkonfektion, såväl som det "högeleganta utförandet på måttbeställda herrkläder". En annan hänvisning gäller utstyrselar, mattor, gardiner och sängar. Alla dessa varor återfinns i firmans sortiment ända till slutet, förutom sängavdelningen som försvann efter Första världskriget. Adressen är Herzogstrasse 15, ett smalt men högt hus. Nästa annons härstammar från den 7 mars 1895, öppningsdagen, även den i *Täglicher Anzeiger*. Man bjuder enligt annonsen på en stor öppningsdekoration och hänvisar till husets moderniteter, nämligen elektrisk belysning på och hiss till alla avdelningar. I annonsen citeras även firmans grundsatser: förutom de billiga priserna och varornas goda kvalitet den stora pålitligheten, kontantbetalningen och de absoluta

fasta priserna. Som Bernhard Heimanns dotter får jag ofta än i dag höra lovord över "Kaufmanns kvalitet" och firmans redbarhet. Även under senare år med stigande konkurrens från varuhusens och enhetsprisaffärernas sida kom de kunder, som sökte kvalitetsvaror till Gebr. Kaufmann. Det visade sig mest i avdelningar som vita varor och utstyrselar. De som gick till varuhuset för billiga modevaror, kom till Gebr. Kaufmann för att inhandla varor som skulle hålla livet ut.³⁰ Denna trohet till sina principer, som var så karakteristisk för Gebr. Kaufmann, blev nästan en fallgrop under Första världskriget.

Moritz Heimann, som ju var ansvarig för damkonfektionens, vägrade att ta in sämre kvaliteter eller de under kriget uppkomna surrogaten, som t ex konstsidan. Trots att konstsidan var en Elberfeldprodukt från Bemberg³¹ och så småningom blev en av Wuppertals största exportartiklar, upptäckte inte Moritz Heimann dess genomslagskraft. Han stipulerade att bara natursiden och naturull fick komma innanför firmans murar, vilket fick en stor varuknapphet till följd. Han förlorade därigenom många kunder till andra handels-hus.

Företagets utveckling och expansion till 1914

Från öppningsdagen 1895 till Första världskriget upplevde Gebr. Kaufmann en oavbruten uppgång. Då det ju inte finns några firmapapper längre, måste jag läsa ut utvecklingen på annat sätt. Företagets expansion bevisas bäst genom det faktum, att Gebr. Kaufmann började köpa upp granntomterna för att bygga ut huset. Första tiden fanns ingen arbetstidsreglering. Man hade öppet till klockan 22 på kvällen. Min far berättade senare ofta, att den sena julaftonskvällen gav årets bästa kassaresultat. Först 1912³² kom en lag om butiksstängning klockan 19. En annons från 1904³³ berättar att man utökat sortimentet med möbler och att försäljning av alla varor sker "dagligen utan undantag".

Företagets expansion bevisas även genom att de båda bröderna omkring 1900 tar in sin äldsta bror Hermann i firman. Förut hade denne bror ett eget företag i Mainz. Hermann Heimann ombesörjde firmans penningaffärer, han skötte in- och utbetalningar, löner etc.

Varje kväll avräknades dagskassorna hos honom och han låste in pengarna i kassaskåpet i privatkontoret. Hans egentliga ställning i firman framgår ingenstans; han nämns första gången officiellt år 1921.³⁴ 1922 är han en av de tre cheferna.³⁵ Hans två söner omnämns samtidigt, då de får procura för firman. Om han än inte var en likaberättigad medinnehavare, så förtjänade han så pass bra, att han snart köpte ett enfamiljshus på Sophienstrasse åt sin familj, vilket hans son Joseph övertog 1929 och bebodde tills en bomb förstörde det under Andra världskriget.³⁶

De två bröderna Moritz och Bernhard var ungarlar. De hade, påstod de, inte tid att gifta sig. Båda var så små till växten, att de inte togs ut till värnplikt. Men 1908 träffade Bernhard hos Philipp Steinberg i Köln (grundare av det tyska vaktbolaget "Wach- und Schliessgesellschaft") en ung dam, som var dotter till ett för Bernhard välbekant bomullsväveri "Alexander Levy" i Eschwege/Werra. Efter en romantisk utflykt till Siebengebirge vid Rhen förlovade sig paret. Hermann Heimanns 18-åriga dotter fick följa sin 39-åriga farbror som förkläde, när denne skulle träffa sin brud i Kassel, som låg halvvägs. Där firades även bröllopet i januari 1909. Bröllopsresan gick till Venedig och Rom.³⁷ Bernhard Heimann var mycket belåten med sitt val, vilket han ofta bekräftade med ord ur affärsterminologin. Bomullsväveriet Alexander Levy³⁸ framställde som specialitet barchent (dräll), vilken användes till kudd- och bolstervar och till underkjolar. Vid slutet av förra och under de första årtiondena av det nuvarande århundradet bar de flesta kvinnor ur folkets breda lager inga byxor utan enbart underkjolar. Ju flera underkjolar, desto finare var man. Barchent-tygets styva kvalitet i underkjolen förde ut klänningskjolen till önskad vidd. Därför var underkjolar och tyg till underkjolar en beprövad lockvara i detaljhandeln. Alexander Levy i Eschwege hade en extra bra kvalitet av denna barchent under artikelbeteckningen XX och min far påstod, att firmans dotter inte i något stod efter firmans berömda barchentkvalitet.

Ett annat tecken på Gebr. Kaufmanns välmåga var, att ungarlen Moritz (han bodde i en etagelägenhet, hade en judisk husförståndarinna och ett hembiträde och åt god mat, men levde annars ganska enkelt) kostade på sig en av de första Daimler-Benzbilarna med privatchaufför i Elberfeld. Det var antagligen

mellan 1910 och 1913. Denna Daimler-Benz rekvirerades tillsammans med chauffören direkt efter krigsutbrottet 1914. Till Moritz Heimanns stolthet fick han veta, att bilen befann sig i "Grosses Hauptquartier" och användes av Kaiser Wilhelm II.

Hermann Heimanns dotter Hedwig gifte sig den tjuogoandra januari 1912 med den judiska köpmannen Louis Lay från Plauen/Vogtland. Moritz och Bernhard Heimann gav sin brorsdotter en hemgift på 100 000 guldmk, en stor summa även för denna tid. Hade Hermann Heimann redan vid denna tid varit meddelägare, hade han väl själv stått för hemgiften. Louis Lay använde dessa pengar till att starta en fabrik för spets- och gardintillverkning, som var en specialitet för denna stad i Sachsen. Han blev en av Gebr. Kaufmanns leverantörer av Plauens produkter.

Ännu ett bevis för Gebr. Kaufmanns soliditet finns. Bakom affärshuset på Herzogstrasse fanns det en stor trädgårdstomt och i anslutning till den det stora Carnapska patricierhuset vid Mäuerchen(strasse), som var byggt på 1600-talet. Det beboddes av två gamla damer, de sista av ätten Carnap. Dessa erbjöd Bernhard hela egendomen, då de uppfattade honom som en redbar och pålitlig man och ville att egendomen skulle skötas ordentligt. Min far gick med på det, och firman övertog den 25 oktober 1912 huset och betalade den stora summan av 315 000 guldmk. Denna stora köpeskillning är förklarlig, då förutom huvudbyggnaden även ingick ett hus med stall, vagnslider (sedermera garage) och kuskbostad, gård, ekonomibyggnader, trädgård och ett vackert lusthus. Delar av trädgården och ekonomibyggnaderna blev snart ombyggda till en lastgata. I köpesumman ingick även övertagandet av ett stort hypotek. I slutet av 1912 flyttade Bernhard Heimann med sin familj in i huset; hyran för huset ingick väl som en del av hans lön från firman.³⁹ Han förlorade mycket på detta arrangemang. Då han ej personligen var husets ägare ingick det senare i affärslikvidationen, och när "Wiedergutmachung" utbetalades ingick Mäuerchen 10 helt i Gebr. Kaufmanns sammanlagda skadestånd.

Det Carnapska huset var en vacker byggnad i typisk "bergisch" stil med 16 rum och en stor stentrappa till gatan, vilken tyvärr snart fick offras för trafiken. Golven i hallarna var utlagda med svart-vita och i köket med svart-grå kalkstensplattor. Det fanns fina träsnideriar-

beten i trapphuset och på dörrarna, sidendamstapeter i salongerna, förgyllda stuckarbeten i taket och på första våningen var kakelugnarna bevarade. Lusthuset i trädgården var i barockstil. Den nybyggda uppfarten till affärshuset avlastade trafiken på de smala omgivande gatorna i den trånga Wupperdalen.

Under åren 1895-1914 utvidgade Gebr. Kaufmann vid flera tillfällen sina lokaler. Redan kort efter etableringen finner man enligt annonserna en utvidgning av butiken till husnumren Herzogstrasse 15-17. Under ett tiotal år köpte företaget upp granntomterna i riktning mot nästa tvärgata, Wirmhof, till ett bättre trafikläge. 1908 var tiden kommen för en stor utbyggnad och enligt annonserna ligger butiken år 1909 på Herzogstrasse 9-19. Det viktigaste med utvidgningen är att man nu får tillgång till många skyltfönster, så att man kan visa allmänheten vad man har att sälja. I annonserna hänvisar man till just detta. 1909 stod det nya huset färdigt, och tillbyggnaden runt gathörnet och in på nästa tvärgata, som var färdigställd 1914, följde arkitektoniskt helt stilen hos det första huset. Denna senare tillbyggnad finner man knappast omnämnd i tidningsannonserna, då den olyckligtvis inföll nästan samtidigt med början av det Första världskriget. Tyvärr kunde man inte utnyttja de nya stora utrymmena då kriget medförde varuknapphet.⁴⁰ Man förfogade från 1914/15 över 22 skyltfönster och över dessa i bottenvåningen reste sig tre våningar med stora fönster, placerade exakt över skyltfönstren. Fönstren var skilda genom smala stenbågar. En fjärde våning, takvåningen, var något indragen. Hela byggnaden gjorde ett stabilt men samtidigt graciöst intryck.

Huvudingången låg nästan i mitten av affärshuset på Herzogstrasse och var något indragen i fronten. Mellan de två ingångsdörrarna låg ett ovalt skyltfönster. Man kom direkt in på en stor ljusgård i vars bortre ända låg den stora fritrappa, som förde upp till de tre våningarna. På båda sidorna av den breda trappuppgången låg de två huvudkassorna; vid sidan av trappan låg även hissen. Den stora ljusgården gav affärshuset mycket ljus och luft, vilket underlättade arbetet i huset. De ljusa och renliga stengolven, däremot, gav i längden personalen besvär. De flesta av avdelningarna hade sina fasta platser i huset, som t ex damkonfektion som låg på första våningen. Andra avdelningar kunde byta plats med varandra,

på grund av växlingar i modet eller fluktuationer i efterfrågan. Impulsvaror som damstrumpor, näsdukar och slipsar fanns för det mesta i ljusgården nära ingången. Inredningen i huset var mycket gedigen, ekdiskar därnere och stora stabila ekskåp med skjutdörrar och stora slipade speglar i herr- och damkonfektion.

Utvecklingen 1914-1933

1914 var höjdpunkten av Gebr. Kaufmanns expansion nådd. Tyvärr kunde inte företaget skörda vinsterna av investeringarna, då, enligt Köllmann, "krigsutbrottet betydde slutet på den stora industriexpansionen för Wupperdalen och Bergisches Land".⁴¹ Dessutom fanns inte mycket att sälja, då alla råvaror gick till krigsproduktionen. Byteshandel med upp-landets bönder florerade under krigsåren.

Efter kriget 1918 måste detaljhandeln först bygga upp ett nytt varulager. Det följde några goda år, särskilt eftersom Gebr. Kaufmann nu även sålde de nya konstfibrerna. Kunderna strömmade till i sådan omfattning, att Gebr. Kaufmann ofta fick stänga portarna och slusa in folk. Sedan följde inflationstiden, som även den kom med många kunder, som hellre köpte upp sina pengar än förlorade dem på inflationen. Den 15 november 1923 slutade inflationstiden, en biljon mark blev till en riksmark. Det var ett hårt slag för detaljhandeln. H. Uhlig skriver: "Den förut försvagade detaljhandeln fick utstå en förhöjd substansförlust".⁴² Substansförlust är just rätta ordet. Inget av detaljhandelshusen i Rhenland-Westfalen kunde nånsin repa sig efter detta slag 1923. Man fick ställa om sitt kapital till guldmarksbasis och enligt ett blad ur handelsregistret hade Gebr. Kaufmanns stamkapital sjunkit till 10 000 riksmark.⁴³ Med detta lilla kapital som grund kunde man inte efterkomma den nya tidens krav. Visserligen hade Gebr. Kaufmann även en del pengar i det nybildade handelsbolaget "Bröderna Heimann" men även detta kapital hade smält samman. Att Gebr. Kaufmann inte var det enda företag, som fick knappt om kontanter, fick jag bekräftat av ekonomen Fritz Ikenberg. Han sade: "Alla handelshus hade samma problem, att efter inflationen inte äga tillräckligt med rörelsekaptial. Alla dessa företag fick ta upp stora lån och i stället för att använda de intjänade pengarna till investeringar fick man betala räntor och

amorteringar".⁴⁴ Då var inte heller några goda affärsår i slutet av 20-talet till någon hjälp.

Till några små inteckningar, vilka Gebr. Kaufmann fick överta från de tidigare tomtägarna, kom nu några stora hypotekslån, som firman tog 1926 och 1929 i olika banker. Sedan blev alla inteckningar samlade hos "Allianz- und Stuttgarter Lebensversicherungsbank", vilket framgår ur akter från 1936.⁴⁵

Efterkrigstiden ställde stora krav på modernisering av firman. Därför anslöt sig Gebr. Kaufmann till KATAG, en stor sammanslutning av rhenländska och westfaliska firmor,⁴⁶ för gemensamma inköp och rådgivning i ekonomiska och reklamfrågor. Man började även anställa inköpare för inköp på viktiga avdelningar. Avdelningar fick byta plats på inrådan av KATAG-experten. De gamla herrarna i firman höll alltid på personlig omsorg om kunderna, de frågade ofta efter personliga önskningsar eller vid kundernas utgående om de var belåtna med sina inköp. Denna inställning till kunden hade under tiden blivit helt modern; kunder skulle ströva omkring fritt och utan köptvång i huset. Men det fanns gamla kunder, som tyckte om just detta personliga förhållande.⁴⁷ Det var svårt för herrarna att följa de nya tankegångarna och att balansera mellan den gamla och nya stilen.⁴⁸ KATAG drev igenom byggandet av en passage med ingång vid hörnet Herzogstrasse/Wirnhof i slutet av 20-talet. Ingen har något minne av denna nymodighet, som inte tycks ha passat in i Gebr. Kaufmann-husets stil. Man använde den gamla ingången ändå.

Om samarbetet med KATAG var till någon större nytta för Gebr. Kaufmann kan jag inte bedöma. Men det var ett tecken på firmans vilja att inte försumma den nya tidens krav och idéer, trots den finansiella knappheten som var en följd av inflationen. Andra åtgärder som vidtoges för att öka omsättningen, ska jag beskriva i ett senare avsnitt.

På grundval av delar av handelskammarens arkiv, som inte brann upp under kriget, kan jag omnämna några händelser och fakta från denna tid. Skräddarmästarskrået ville ha med Gebr. Kaufmann på grund av dess herrmåttavdelning. Gebr. Kaufmann gick till domstol och ur domen kan jag citera: "... de övliga ändringsarbetena i damkonfektioner är att betrakta som en liten del av utövädet av handeln, om man beaktar att det handlar om en av de största handelsrörelserna inom manufak-

tur- och konfektionsbranschen i Elberfeld... herrmåttkonfektioner tar knappt 4% av rörelsen...";⁴⁹ och därför behövde firmans innehavare ej bli tvångsmedlemmar i skrået. Bilagd domen var en uppställning av firmans personal, den enda som finns tillgänglig. Det fanns allt som allt 99 personer anställda 1923, därav

65 expediter (inkl kontorspersonal)
2 städerskor
5 vaktmästare (packare)
1 nattvakt
3 lagerförvaltare
14 sömmerskor
3 direktörer
4 måttskräddare
2 ändringsskräddare.

Jag har ofta hört, att det senare fanns betydligt mer än 100 anställda, men det går ej att verifiera.

Gebr. Kaufmann övertog under denna period även en herrspecialaffär i Barmen med Wilhelm Heimann som chef.⁵⁰ Då företaget inte utvecklades som man hade hoppats, utvecklades denna firma Hermann Weiss ganska snart och W Heimann övertog Gebr. Kaufmanns herrkonfektionsavdelning för att avlasta Bernhard Heimann.

I slutet av 20-talet tvingades Gebr. Kaufmann ändå att inträda i "hantverksrullan" för sitt beställningsskrädderi. Efter en lång brevväxling i vilken Gebr. Kaufmann kämpade med samma argument som 1923 fick man enrollera sig mot en avgift till hantverksskammaren på 5%. Handelskammaren, som stod på Gebr. Kaufmanns sida och vilken man tillhört från början, fick 95% av avgifterna.⁵¹

Med början år 1926 uppkom en ny konkurrent, den s k enhetsprisaffären. Epa tillhörde Karstadtkoncernen, Ehape startades av Leonhard Tietz. Genom denna typ av billigastepris-affärer tillspetsades kampen om kunderna ännu mera. 1929 försämrades konjunkturen i hela världen; New York-börsens "svarta fredag" fick stora konsekvenser för detaljhandeln, då gemene man fick betydligt mindre pengar att röra sig med. H Uhlig beskriver denna tid från 1929 till Hitlers maktövertagande sålunda: "Till 1931 sjönk totalproduktionen med 37%, värdemässigt med hälften... Inkomsten per capita sjönk från 1151 Mk 1929 till 868 Mk år 1931... Omsättningsbortfall och kreditsvårigheter försatte stora delar av detalj-

handeln i svåra existenskriser. 1929 omsatte detaljhandeln 36,6 miljarder Mk, 1932 bara 22,7 miljarder Mk... Omkostnaderna i handels- och varuhusen utgjorde 1931 26,71% av omsättningen. Trots att omsättningen minskade mellan 1930 och 1931 med över 15%, förblev omsättningsskatten konstant genom tariffhöjningar".⁵² 1931 var konjunktorens bottenivå nådd.

Därtill kom att det fanns en stark bojkottrörelse från NSDAP's och SA's sida redan vid denna tid. Den riktade sig mot "judiska affärsrörelser och oönskade affärsformer"⁵³ varmed man menade enhetsprisaffärer och varuhus. Men det undergrävde naturligtvis förtroendet även för den övriga detaljhandeln. Innan jag beskriver Gebr. Kaufmanns sista affärsperiod, som börjar med bojkottdagen den 1 april 1933, ska jag skildra några andra aspekter av firmans historia. Jag ska belysa dess inköpsrutiner, personalen och personalpolitiken, reklam och andra propagandamedel. Därför måste jag gå några årtionden tillbaka i tiden.

Inköp: Berlin och Hofaue

Gebr. Kaufmann inköpte sina varor från tre olika källor. Först var det de handelsresande som kom med sina varuprov direkt till affärshuset. Sedan var det konfektionsfabriker och grossistfirmor, alla belägna runt Hausvogteiplatz och Spittelmark i Berlin⁵⁴ och sist den berömda "Hofaue" i Elberfeld. Inköpen hade cheferna delat på, så att de motsvarade deras specialutbildning; Moritz Heimann köpte in dam- och flickkonfektion hos de stora firmorna i Berlin och Bernhard herrekipering, herrkonfektion och manufakturvaror. Moritz var en förstklassig inköpare med mycket god och säker smak, och man berättade ofta, att andra inköpare från provinserna frågade, vilka modeller Mortiz Heimann från Gebr. Kaufmann hade valt ut och köpte sedan samma varor. Hur omtyckt han var syntes tydligt vid hans död 1924, då alla herrar från den berlinska konfektionen⁵⁵ kom för att följa honom till graven.

När under och efter det Första världskriget bottenvåningen i Gebr. Kaufmanns nybyggnad stod tom genom varuknappheten, fick den så småningom en ny funktion. Rheinlandet var fullständigt isolerat från det övriga

Tyskland av engelska och franska ockupationsstrupper (gränsen gick väster om Elberfeld), och alla detaljhandelsfirmor var avskurna från sina leverantörer i Berlin. Man kom då på följande idé: Man beställde sina varor som vanligt, kanske mera på måfå. Allt skickades till Gebr. Kaufmann i Elberfeld, vars bottenvåning blev omlastningsplats. Firmorna i bla Köln och Bonn skickade sina biträden, som packade upp lådorna och reste tillbaka iklädda fem eller sex klänningar och kappor ovanpå varandra. Denna livliga trafik försiggick ca två år, tills de engelska trupperna lättade på bestämmelserna. Jag minns mycket väl den märkvärdiga förvandlingen av dessa smala damer till tjocka matronor.

Efter Moritz Heimanns död övertog hans brorson Joseph inköpen i Berlin, men snart fick han hjälp av en kvinnlig inköpare, fru Detering, då inköpsrutinerna blev mera intrikata genom de många nya materialen och de allt snabbare modeväxlingarna. Under inflations-tiden tillkom nya besvärligheter. Man fick betalt i inflationspengar, men innan varorna skulle betalas på vanligt sätt hos grossisterna var pengarna värdelösa. Då packade man istället några gånger i veckan de dagliga inkomsterna i resväskor och Wilhelm Heimann åkte med nattåget till Berlin, där han betalade nya varor med dessa pengar på morgonen, innan de förlorade sitt värde på börsen klockan tolv. Detta försiggick ända tills inflationen slutade. Joseph Heimann var inköpare för damkonfektion tills firman upphörde.

Bernhard Heimann behövde inte resa för att köpa in för sina avdelningar. Dessa branscher var inte så modekänsliga och inte så Berlincentrerade. De var baserade på resandesystemet, både från fabriker och grossister. Såväl i Stettin som i Berlin fanns herrkonfektionsfirmor. Många av dessa resande i branschen var gamla vänner till Bernhard Heimann och följde honom ofta hem till middagen, ett minne från den patriarkaliska tiden. Andra resande kom från textilstäderna Leipzig och Plauen med gardiner och spetsar, från Leipzig och Berlin kom mattor och korkmattor, från Mönchen-Gladbach kom filter och duntäcken. Men det mesta köpte väl Bernhard Heimann ändå direkt i Elberfeld på Hofaue. Denna gata med några tvärgator var en enastående institution, bara jämförbar med Hausvogteiplatz i Berlin. Därför måste jag beskriva Hofaue lite mer ingående:⁵⁶ Det är en omkring 1 1/2 km

lång gata, utgående från stadens centrum, och husen vid gatan var från bottenvåningen till taket fyllda med textilgrosshandelsfirmor och konfektionsfabriker. Kunderna fanns i den närmaste omgivningen men även ute i den vida världen⁵⁷ och Hofaue var ett lika känt begrepp inom textilhandeln som "Bond Street" i London.⁵⁸

Textilvarorna från Wupper-dalen var världsberömda sedan 1600- och 1700-talen genom blekarnas och vävarnas⁵⁹ (och sedan "förläggarnas") försäljning av sina egna produkter på mässor och i hamnar. Även de nya fabrikererna, som Bayer och Bemberg från slutet av 1800-talet, sålde sina egna produkter. Denna historiska ryktbarhet för varornas goda kvalitet övertogs sedan av Hofaue.

Enligt Marcus var procentsiffran för judarnas andel i Elberfelds grosshandel lika med judarnas genomsnittsandel för hela riket, nämligen 37,8% för tiden före 1930,⁶⁰ men gick man genom Hofaue fick man ett annat intryck, då alla judiska firmor var koncentrerade där. Det fanns några få, men mycket betydande kristna firmor där, ofta med en industri i bakgrunden. Alla branscher fanns bland de otaliga judiska företagen, men herkonfektion, manufaktur, trikotage och korta varor övervägde. En del firmor var mycket gamla.

De judiska företagen på Hofaue var inte så direkt utsatta för den nationalsocialistiska bojkotten som de judiska detaljhandelshusen. De flesta kunde sälja ut och rädda en del inventarier och kapital. Många söner av dessa firmor emigrerade, tog sitt know-how med sig och etablerade sig, t ex i London och på den amerikanska västkusten.⁶¹ Man tog även med sig en del av sina judiska medarbetare, och på så vis har några företag och "Hofaue-andan" överlevt, men av Hofaue som institution finns ingenting kvar i Wuppertal.

Min far var mycket nära lierad med många herrkonfektionsfirmor på Hofaue. Dessa skickade ofta sina söner som lärlingar eller extraexpediter till Gebr. Kaufmann.⁶² Det kan konstateras att Gebr. Kaufmann hade ett mycket gott samarbete med Hofauefirmorna, vilket senare visade sig mycket fördelaktigt.

Personalen

För att uppnå ett tillfredsställande affärsresultat var det inte tillräckligt att föra prisbilliga

varor av god kvalitet, det behövdes även en verserad, angelägen och trofast stab av expediter. Detta än mera, då man i annonseringen stipulerade: "En god, rejäl och personlig betjäning".⁶³ Cheferna lyckades också skapa en sådan kader av anställda, som under många årtionden var anställda i företaget. Dessa trogna medarbetare var det fundament varpå verksamheten vilade. På nedre bottens textil- och manufakturavdelningar hade varje avdelning sin karaktärsfasta första försäljerska, på vars råd kunderna absolut litade och vilka även bistod chefen vid inköpen. Då Elberfeld var en så bigott stad, hade de katolska expediterna oftast katolska kunder, de reformerta sökte sig till reformerta expediter och de lutheranska kunderna till de lutheranska expediterna. När många av försäljerskorna så småningom blev äldre, hade de svårt att stå hela dagarna, vilket var en oskriven lag. De kringgick detta genom att försynt dra ut en låda ur regalen och halvsitta tills en kund närmade sig. Det var även svårt för dessa äldre, invanda expediter att vänja sig vid den nya tidens krav, som bl a medförde manliga inköpare.

I damkonfektionsavdelningen hade varje underavdelning sina egna expediter, som även de hade sina trofasta kunder. De bidrog också med råd till inköparen. För att garantera kunderna personlig betjäning eller den speciellt önskade expediten, införde Gebr. Kaufmann en drastisk åtgärd. Vid toppbelastning (oftast på lördagseftermiddagen, före helgerna och vid realisationer) tog Hermann Heimann emot kunderna vid trappan på första våningen och lät dem ta plats på en rad stolar. Där fick de vänta tills en expedit blev ledig, eller på den "önskade". Kunderna väntade gärna då de visste att de sedan skulle få fackmässiga råd.⁶⁴ För att det skulle gå fortare och smidigare tog Joseph Heimann eller någon annan över,⁶⁵ när expediten kom med den färdigexpedierade kunden, och gick med kunden till kassan och packdisken.⁶⁶ Vid stora affärsdagar inrättades alltid en extrakassa på första våningen, för att avlasta de två kassorna på bottenvåningen. Detta system med personlig betjäning var dessutom nödvändigt, för att Gebr. Kaufmann förvarade kläderna i stora exskåp med tunga skjutdörrar. När under tjugotalet många andra butiker började exponera sina varor på fristående klädställ, bland vilka kunderna fritt kunde cirkulera, kom de första protesterna över att behöva vänta på en försäljers-

ka. Det blev ett stort problem för Gebr. Kaufmann, då det stod mot en av deras grundprinciper. Jag tror, att Gebr. Kaufmann gick en medelväg: Den som ville kunde själv gå runt på damkonfektionsavdelningen, den som ville ha en bestämd expedit fick vänta. Först under den allra sista tiden anskaffades klädställningar, som användes mest för realisationsvaror.

Två mycket viktiga personer hos Gebr. Kaufmann var de två kassörskorna på bottenvåningen, som båda två var mycket självmedvetna och handlingskraftiga personligheter. Kassorna låg på var sin sida av fritrappan, den ena tjänade som den dagliga kontantkassan, den andra var en räkningskassa, men den tog även emot kontantbetalning under bråda affärsdagar. Större inköp som utstyrselar, mattor o dyl betalades via räkning. Med tiden, när man hade byggt upp en trogen kundkrets, tillät man även andra inköp via räkning. Det var en eftergift för konkurrenternas affärsmetoder. Men det blev aldrig en lång kredit, kunderna kom redan efter några dagar för att betala. Hermann Heimann gick varje kväll och hämtade pengarna från kassorna och låste in dem i kassaskåpet på privatkontoret.

Med tiden utbildades en rivalitet mellan de båda damerna, så att de knappt hälsade på varandra. Kontantkassan hade alltid den största dagskassan, men stamkunderna föredrog räkningskassan, då den damen alltid hade ett vänligt ord eller skämt på läpparna. Även på detta område härskade alltså en patriarkalisk anda hos Gebr. Kaufmann.

Två direktörer, som förestod en stor ändringsateljé med många sömmerskor, kallades ner från fjärde våningen, när de behövdes för en ändring på damkonfektionen. Bredvid denna ateljé låg herr-måttbeställningsateljén, där bara manliga skraddare arbetade. Bernhard Heimanns ögonsten var måttbeställningen, och herr Schneider var den viktigaste mannen där, den som tog mått och övervakade provningarna. Min far litade mycket på denna man, som så småningom blev personalens talesman, när sådana organisationer växte fram. Desto besvinnare blev Bernhard Heimann, när herr Schneider uppenbarade sig den 1 april 1933 som ledare av en nazistcell i företaget. Det fanns även ett stort bokföringskontor på tredje våningen av butikens äldsta del. Där arbetade en släkting till familjen med svag hälsa, vars försörjning cheferna hade garanterat. Han skötte de dagliga penningtransaktioner-

na med bankerna. Han kan exemplifiera den självklara ansvarskänsla för utsatta familjemedlemmar som härskade i judiska kretsar.

Vaktmästarna, tillika packare, höll ordning framför och bakom huset, eldade (innan fjärrvärme drogs in),⁶⁷ packade upp ankommande gods, lastade paketbilen och hjälpte självklart även till att packa in varorna vid packdiskarna vid toppbelastningar. Efter Första världskriget blev firman tvungen att anställa två svårt krigsskadade. Dessa invalider kunde aldrig göra skäl för sin lön men var mycket trogna medarbetare. En tredje, mer lätt skadad man satt sedan länge i portvaktsglöggen vid bakre utgången. Personalens arbetstid blev först 1919 reglerad genom lag.⁶⁸ Denna lag gällde till 1958. Detaljhandelsaffärer hade att hålla butiken stängd mellan kl 19 och kl 07. Dagtiden kunde firmorna disponera efter eget gottfinnande. Sålunda arbetade man hos Gebr. Kaufmann mellan 8 och 13, hade en två timmars middagsrast och arbetade sedan från 15 till 19, senare till 18. Under många år använde även personalen huvudingången. Där stod lärlingar med en tjock bok, där ankomsttiderna skrevs in.⁶⁹ På kvällen lämnade personalen huset genom en liten dörr på Wirmhof(gatan). Varje anställd hade sitt eget, läsbara ekskåp i omklädningsrummet i källaren.⁷⁰ Vid rationaliseringen i slutet av 20-talet anskaffades en stämpelklocka och personalen passerade portierloggen på bakgården (där de även fick lämna alla paket eller egna inköp hos firman), och gick in och ut genom den stora bakporten och via privatgatan till Mauerchen.⁷¹ Middagsstängningen bibehölls ända till slutet. Affärs-huset hölls under flera årtionden stängt under de stora judiska helgdagarna, men man slutade med detta på grund av det stora konkurrenstrycket i slutet av 20-talet.

Vaktmästarnas chef var "major domo" herr Söhngen. Han bodde med sin fru högst uppe i huset, bredvid ateljéerna. Hans fru var städerskornas chef. Hon var även föreståndare för kantinen. Familjen Söhngen var så förbunden med firman, att herr Söhngen kände ett lika stort ansvar för företaget som bröderna Heimann. Ännu som pensionär såg han till, att allt gick rätt till. B Heimann gav sonen Paul Söhngen ett lån för att etablera sig som urmakare, och när jag efter kriget hälsade på för första gången, grät han av glädje.

Cheferna ömmade för personalen och var mycket framsynta i sina planer för deras välbe-

finnande. Redan före 1914 lät de bygga en badavdelning på översta våningen för personalens personliga hygien,⁷² och en kantin där varm mat skulle serveras. Tyvärr spolerade Första världskriget planerna; det fanns ingen koks att värma vatten och inga matvaror att laga. Men senare duschade man ofta på badavdelningen och i kanten drack man sitt tiokaffe under uppsikt av fru Söhngen. Personalen uppskattade chefernas omtanke; fröken Koch uttryckte sig spontant så här: "Det var en härlig tid, cheferna var personligen så trevliga och tillmötesgående, men man måste prestera någonting, och det gjorde man gärna."⁷³

Även på fritidsaktiviteter tänkte cheferna. En av mina första minnesbilder härrör från en utflykt till en kaféterrass i omgivningen, där de anställda damerna satt i vita, höghalsade spetsblusar och ljusa kjolar.⁷⁴ Under mellankrigsåren förekom fester med mat och dans och uppträdande av personalens egna förmågor. Senare fanns även en Gebr. Kaufmann-idrottsklubb, självfallet mest med yngre medlemmar.⁷⁵

Gebr. Kaufmann hade förhållandevis lite judisk personal, det fanns några judiska damer, som rätt snart gifte sig med judiska köpmän. Det fanns också alltid någon judisk lärning och mot slutet kom några judiska inköpare till firman. Som nämnts var Elberfeld en mycket bigott stad. Desto förunderligare är det, att Gebr. Kaufmann hade så lätt att rekrytera kristen personal. Två hos Gebr. Kaufmann anställda, mycket fromma systrar lugnade en annan mycket troende dam, som sökte plats som barnsköterska i Bernhard Heimanns familj, med att hon aldrig någonstans kunde få en bättre, humanare och mera tolerant chef. Denna dam stannade hos B Heimann i över trettio år, och slutade bara genom tvång av NSDAP.⁷⁶ Så som de båda damerna resonerade säkerligen de flesta av personalen. Cheferna var humana och personalen svarade med lojalitet.

Lärningar och lärlingsutbildning

Gebrüder Kaufmann hade under alla tider ett antal lärlingar, både pojkar och flickor. De flesta var barn till stadens och omgivningens borgerskap, men det fanns alltid någon judisk lärling bland dem. Lustigt nog även en son till Elberfelds rabbin och en son till församlingens kantor. Den förste blev senare en av de ledande

i DDR:s regering, den andre blev stor industriman i Sydamerika.

Utbildningen hos Gebr. Kaufmann var mycket gedigen, vilket framgår av följande beskrivning: "Jag var åtta år hos Gebr. Kaufmann. Den första tiden fanns ännu ej några avdelningschefer eller någon stämpelklocka... Vi lärlingar arbetade tre månader på varje avdelning, och vi fick följa kunden under hans inköpsrond på de olika avdelningarna. En gång i veckan fick lärlingen hjälpa dekoratören. Jag tyckte särskilt mycket om Bernhard Heimann, som ofta tog hjälp av mig."⁷⁷ Ur avgångsbetyget från den 1 oktober 1933 framgår att lärlingen i fråga hade blivit en duktig försäljerska, som behärskade även inköp av dam- och barnunderkläder. Hon lämnade firman på grund av giftermål och den undertecknande chefen önskade henne allt gott för framtiden. Även på detta område rådde ett personligt förhållande mellan ledningen och personalen. Så sent som 1931 började en judisk flicka sin lärlingstid hos Gebr. Kaufmann och stannade tills firman upphörde.⁷⁸

Gebr. Kaufmann hade bara det antal lärlingar, som man verkligen kunde ge en utbildning. En annan judisk firma hade ett mycket stort antal judiska lärlingar, som mest fick lära sig genom egen erfarenhet. Detta stora antal judiska ynglingar var till stor glädje för Elberfelds unga judiska flickor som därigenom fick många danspartners. Men de var även till nytta för andra judiska institutioner som privata judiska matlag. Sedan början av 1900-talet, då de judiska lärlingarna slutade vara familjemedlemmar, hyrde de rum hos privatfamiljer (ofta ensamstående judiska änkor). Till middagen var de inackorderade hos privata judiska matlag.⁷⁹ Det fanns tre sådana i Elberfeld och ett judiskt hotell. Före 1914 lär det också ha funnits ett pensionat för judiska kvinnliga lärlingar och expediter. Dessa matställen var vida kända för sin goda mat och för den personliga omsorgen.⁸⁰ De besöktes inte enbart av de unga, även Elberfelds judiska ungarlar och judiska handelsresande var stamgäster där. Dessa judiska matlag var lika typiska för Elberfelds judiska liv som Hofaue och den judiska detaljhandeln.

Sönerna till Gebr. Kaufmanns chefer fick genomgå en liknande utbildning hos olika företag efter ha tagit realexamen. Joseph Heimann "konditionerade" dessutom i England och kom med sista båten hem före krigsutbrot-

tet 1914.⁸¹ Han gick sedan med i kriget och blev sårad innan han började hos Gebr. Kaufmann. Wilhelm Heimann specialiserade sig på herr- och yrkesbeklädnad; han var en tid VD hos en stor firma i Köln innan även han började i firman.⁸² Kurt Heimann, Bernhards äldste son, tillhörde en senare generation. Efter realexamen blev han lärling hos Michel & Co i Köln, som tillhörde KATAG, och sedan började han på en textil- och vävskola som han på grund av NSDAP's påbud inte fick avsluta.

Reklam: annonser, dekorationer, evenemang

Att reklamen var en viktig del i affärspraktiken var bröderna Heimann väl medvetna om. De använde sig av reklamens alla möjligheter, så som annonser i tidningar och tidskrifter, exponering av varorna i skyltfönstren och propagandatillställningar som modevisningar. För mig i dag är tidningsannonserna den enda genomgående källan för att följa Gebr. Kaufmanns utveckling, eftersom tidningarna överlevde krigets härjningar i stadsarkivets gömmor. Redan före butikens öppnande 1894 blev allmänheten i Elberfeld och omnejd informerad om Gebr. Kaufmann och sedan fanns alltid allting i annonserna: ombyggnader, nybyggnation, jubiléer etc. Likaså kan vi följa årets evenemang varje år på nytt: säsong- och inventeringsutförsäljning; "vita veckan" följs av försäljning av "konfirmationskostymer och klänningar"; "nyheter i damkonfektionen" följs av ett "extraerbjudande från herrmåttbeställningen". Sommartyger följs av höst- och vintertyger, på senhösten blir morgonrockar aktuella och mot årets slut följer så det ena julerbjudandet efter det andra.

De tidigaste annonserna hade bara text, varvid olika typsnitt och grader användes som konstgrepp. Senare började man använda en bild av huset som blickfång. I mitten av 20-talet började man begagna sig av en logotyp, som förband en bild av affärshuset med firmamnamnet Gebr. Kaufmann.⁸³ Den återfanns också som brevhuvud och på räkningsformulären. Man annonserade varje vecka i flera Elberfeld-tidningar. I tidskrifter och adresskalendrar annonserade man med mera allmänt hållen text, där bara specialavdelningar, om goda kvaliteten och de billiga priserna den

nämndes.^{84 85} Vid särskilda tillfällen anlätades även kända tecknare.⁸⁶

Dekorationerna i de 22 skyltfönstren var Gebr. Kaufmanns näst största värvningsmedel. Det fanns ett samband mellan annonseringen och skyltningen. Ofta hänvisades i annonsen till att varorna visades i skyltfönstren, och därför var dekoratören i firman en så viktig person. Alla skyltfönstren användes efter ett visst system, så att kunderna visste var varorna exponerades. Stora extraerbjudanden eller t ex vita veckan kunde rubba detta schema. Det stora hörnskyltfönstret användes mest för att visa modenyheter ur damkonfektionen, eller för exklusiva kreaturer, gjorda enbart av näsdukar under vita veckan.⁸⁷ Affärshusets huvudfasad vätte mot Herzogstrasse, ströget i Elberfeld, så alla avdelningar var måna om att få visa sina respektive varor i skyltfönstren mot denna gata. För att animera allmänheten att titta i skyltfönstren arrangerades ibland gissningstävlingar i några av dessa med fina priser för vinnarna.⁸⁸ Slagordet "Märk våra sevärda skyltfönster" läste man ofta i annonserna.

Staden Elberfeld arrangerade ibland propagandaveckor med bl a bilkortege genom gatorna. Detaljhandelshuset gjorde om sina paketbilar till reklampelare.⁸⁹ Med en rokokodam, vars klänning bestod av tusentals näsdukar vann Gebr. Kaufmann första pris under en julreklam-vecka 1927.⁹⁰

Inomhus arrangerades utställningar; så t ex en med namnet: "Det dukade bordet".⁹¹ Bemberg AG, den stora porslinsfirman Kunstgewerbehaus Sticher, även den på Herzogstrasse, och Gebr. Kaufmann samarbetade då. Bemberg ställde upp vävmaskiner i ljusgården, på vilka man vävde samma sorts konstsidendukar⁹² som de, vilka låg på borden, och Sticher hade dukat med sitt porslin.

En annan typ av marknadsföring var filmreklam och modevisningar. Inköparen herr Konrad (senare Cooper), som var en av de nya männen, menade att man fick uppsöka kunden med reklam och inte stå bakom disken och invänta honom.⁹³ Han uppfann då en reklamslogan för filmen, men den användes också i annonserna. Där visades en riddare med svärd och sköld, på vilken stod: "Gebr. Kaufmann, prestationernas sköldbärare".

De goda tiderna efter första världskriget var tillånda och Elberfeld var plötsligt inte längre den blomstrande industristaden. Den stora ke-

miindustrin Bayer & Co flyttade huvuddelen av sin produktion från Elberfeld till Leverkusen. Min far beskyllde ofta Elberfelds styran- de för att inte ha ställt Bayer tillräckligt med billig tomtmark till förfogande. Enligt Bayer AG var flyttningen en länge förberedd åtgärd,⁹⁴ men den förvärrade ändå följderna av det stora materiella bakslag som drabbade Elberfeld såväl som hela övriga världen.

Därför insåg även stadsförvaltningen vikten av reklamarrangemang i handelsfrämjande syfte för tvillingstäderna Elberfeld-Barmen. Sedan de båda städerna 1929 hade blivit staden Wuppertal gjorde man också gemensam propaganda. Så genomfördes samtidigt med bilkortegenerna även gemensamma modevisningar under "propaganda- och trafikveckorna". På stadsteatern uppfördes då en Benatzky-operett och under pausen och efteråt blev det en gemensam modevisning av de "ledande modehusen" i Wuppertal.⁹⁵ Åtta av de nio modehusen var judiska firmor. Denna typ av visningar pågick några år. Lika mycket som staden kämpade för att överleva som handelscentrum, kämpade de enskilda firmorna om den ännu någorlunda köpstarka delen av kundkretsen. Gebr. Kaufmann gjorde tex mycket omskrivna modevisningar på Thaliatheater.⁹⁶ Därvid uppträdde kända artister och mellan numren visade Gebr. Kaufmann modenyheter på snygga mannekänger. Jag minns två eller tre sådana visningar under åren 1927—31, och särskilt en med Lilian Harvey. Där om skriver Lottie Cooper: "Jag minns kvällen på Thaliatheater mycket väl, jag fanns bakom kulisserna och hjälpte till att byta på mannekängerna, och Lilian Harvey var också med."⁹⁷ Lilian Harvey var ett världsnamn genom filmen *Wien dansar och ler*, och hela Elberfeld ville se henne. Gebr. Kaufmann fick mycket good will genom dessa modevisningar.

Gebr. Kaufmann under naziregimen. Likvidationen

Den första bojkottdagen var den 1 april 1933. Två SA-män bevakade Gebr. Kaufmanns huvudingång. Skyltfönstren blev inte nedkletade med nazistiska slagord. Många av Gebr. Kaufmanns gamla kunder utnyttjade dagen för att demonstrera; de besökte firman flera gånger och ignorerade SA-männen. Efter någon dags bevakning upphörde den, men återkom sedan

mera effektivt.⁹⁸ Ett ögonvittne skriver: "Bojkottdagen var skrämmande och onslig, affären stängdes tidigare och personalen blev hemskickad. Hela personalen var uppskärad."⁹⁹ Fröken M Koch sade följande: "Hermann Heimann meddelade strax innan bojkotten personalen, att firman gick så dåligt, att antingen måste en del av personalen gå, eller också fick en allmän lönesänkning genomföras. Hela personalen valde utan tvekan en reduktion av lönen för att bistå cheferna."¹⁰⁰ Och om själva tiden efter bojkottdagen sade hon: "Våra kunder var tjänstemän och deras familjer, de vågade knappast komma och handla. Ofta handlade de hos oss på damkonfektion- erna, men när de gick till kassan i botten- väningen kom SA-männen och hämtade dem, och de fick gå ifrån sina obetalda varor. Vi stod däruppe, vi var förtvivalade, men kunde inte ingripa." Då kunde man vara en förstklassig köpman och firman ha det bästa renommé; dess öde var ändå avgjort.

Eller som H Uhlig uttryckte det: "Den som i ett ekonomiskt svårt läge på krisens höjdpunkt *dessutom träffades av bojkotten och dess följder*, kunde inte räkna med annat än *sammanbrottet av sin existens*."¹⁰¹ Så gick det för Gebr. Kaufmann, som man kunde förutspå. Belastningarna var för stora redan innan, för att Gebr. Kaufmann skulle kunna klara de förluster, som åsamkades genom NSDAP's åtgärder. Då hade alla försök att modernisera rörelsen varit förgäves. Jag studerade då i Berlin och kunde där överblicka det politiska läget bättre och försökte därför gång på gång beveka min far att sälja företaget och emigra- ra. Jag fick alltid samma svar: "Jag har alltid gjort min plikt och måste därför fortsätta med firman för mina anställdas skull." Eftersom arbetslösheten var tidens stora problem, ville han inte störta sin personal i olyckan att bli arbetslös.

Min far var i grund och botten så tysk och så förbunden med Tyskland, men så främmande för de nationalsocialistiska idéerna, att han absolut inte kunde fatta, att han inte skulle räknas som fullgod tysk. Dessutom hade han som Gebr. Kaufmanns innehavare idkat så mycket välgörenhet i Elberfeld, att han trodde, att detta skulle hjälpa honom över alla svårigheterna.¹⁰²

I april 1934 fick Gebr. Kaufmann i Elberfeld ställa in sina betalningar. Detta tilltalade inte alls Industri- och Handelskammaren i Wup-

pertal och deras överordnade organisation i Berlin, då det innebar nya bekymmer för Wuppertal. Ur ett expressbrev av den 18 april 1934 från IHK, som var svar på en telefonförfrågan från Berlin citerar jag: "Firman Gebr. Kaufmann är sedan några år finansiellt mindre rörlig, vilket framgår därav, att affärshuset måst belastas med en hypoteksskuld på 1 400 000 Rmk. De därmed förknippade höga räntorna, den betungande skatten på fastigheten och dessutom de höga allmänna skattesatserna fick ödesdiger verkan vid ett affärsläge då omsättningen hade nått bottennivå under krisen av år 1931... Firman gick in i år 1933 utan större kassareserver. På grund av denna redan försvagade position har firman blivit dubbelt träffad, när under 1933 på grund av den politiska omvälvningen en stor del av kundkretsen fick dra sig från Gebr. Kaufmann. Man eftersträvar en förlikning i godo (underhandsackord). Stämningen bland kreditorerna är mycket förmånlig för detta. Som det verkar är konfektisonhusen i Berlin villiga att hjälpa till. Ifall det icke kommer en sådan förlikning till stånd, kan man räkna med en fördelaktig förlikningsprocedur vid domstolen..."

Den 28 april 1934 diskuterades Gebr. Kaufmanns betalningssvårigheter för första gången i Wuppertals General-Anzeiger och "firmans preliminära förmögenhetskalkyl" blev uppställd. I uppställningen ignorerades hela hypoteksskulden och bara skatteskulderna och de löpande utgifterna var upptagna. "Allt skall försökas för att säkra den snart 40-åriga affärsrörelsens fortbestånd, även i den till omkring 170 personer räknade personalstyrkans intresse, och för att försöka undanröja svårigheterna genom underhandssanering?" Det var alltså — förutom NSDAP's — inte i någons intresse att Gebr. Kaufmann skulle försvinna, raka motsatsen var fallet. Det finns inget skriftligt material om den vidare utvecklingen av underhandsackords-proceduren. Men av Dr jur Karl Künne¹⁰³ fick jag följande beskrivning:

"Efter Gebr. Kaufmanns inställande av betalningarna blev jag vid ett möte med fordringsägarna invald i fordringsägarkommittén som representant för flera leverantörer på Hofaue samt i nuvarande Nordrhein/Westfalen, som var medlemmar hos oss, samt till dess ordförande... Datum minns jag inte så noga längre. Vi hade just avslutat vår middagsstum-

mer, när ett "statstelefon-samtal" anmälades. Jag trodde, att någon skojade och sade till min fru: Stå i givakt, ett statssamtal! Då hette det: Rikspropagandaministeriet Berlin, statssekreterare (namnet ej uppfattat). Han: Dr Künne personligen? Jag: Ja. Han sade följande: Ni är ordförande i fordringsägarkommittén vid Gebr. Kaufmanns i Wuppertal betalningsinställelse. Den österrikiska radion meddelade i morse, att ännu en betydande judisk firma har fått inställa betalningarna genom judebojkotten. Minister Goebbels vill ha firmans bokslut för några år före och efter 1933, och detta så snart som möjligt, så att vi i kväll i radion kan ge ett beriktigande av påståendet. Jag: Det är knappast möjligt, men jag skall försöka. Men jag vet, att firman de sista åren gått med förlust och kanske borde ha inställt betalningarna tidigare, men judebojkotten har gett firman nådastöten. Då kopplade Goebbels personligen in sig, han hade antagligen lyssnat, och sade utan hälsning, Goebbels: Ni har hört, vad det gäller. Den judisk-österrikiska propagandan måste stävjas med hållbara skäl och reviderade balansräkningar. Vi har då våra erfarenheter. Återkom snarast möjligt. Heil Hitler! Goebbels talade mycket bryskt och visste väl inte, hur han skulle bemöta meningen: judebojkotten gav firman nådastöten. Då jag hade alla akter hemma... eftersom jag just höll på att förbereda ett sammanträde i frågan... ringde jag på kvällen ett statssamtal till Berlin och talade enbart om förlustsiffrorna efter 1933, utan att få en fråga om tidigare års bokslut. Kl 23 meddelade så nyheterna att betalningsinställningen berodde på helt andra omständigheter!"¹⁰⁴

Denna redogörelse talar för sig själv.

Förlikningen genom underhandsackord ledde till likvidation. Allianz- och Stuttgarter Lebensversicherungsbank AG höll sig utanför förhandlingarna, då de ju hade fastigheterna som säkerhet.

Enligt Dr. Künne var det lätt att genomföra förlikningen.¹⁰⁵ Hermann Heimann hade dött under det första bojkottåret, så hela avvecklingsbördan låg på Bernhard Heimann. För att förlikningen skulle gå i land, fick en utförsäljning av alla varor äga rum. "Eftersom jag fick kontrasignera alla tidningsannonser angående utförsäljningen som ordförande i fordringsägarkommittén (vilket jag även tidigare gjort hos firma Ph. Freudenberg) för att allmänheten överhuvudtaget skulle våga

handla hos Gebr. Kaufmann blev jag liksom i februari 1934 (när jag följde min förra judiska ordförande Hugo Jacoby till graven) påhoppad i tidningarna.¹⁰⁶ Ingen av dagens generation kan föreställa sig något sånt.¹⁰⁷ Utförsäljningen genomfördes och även underhandsackordet.¹⁰⁸ Det var mycket viktigt för chefernas moraliska integritet att man kunde sluta med en hederlig förlikning och inte behöva gå i konkurs.

Handelskammaren gjorde allt för att finna användning för fastigheterna. Jag har en avskrift av ett brev som HK skickade till nio företag med inbjudan "till ett konfidentiellt samtal med handelskammarens president ang användandet av Gebr. Kaufmanns affärslokaler, torsdag den 4 juli 1935". Enbart ickejudiska firmor var bjudna, dels grannar, dels f d konkurrentfirmor. Man nådde inte något resultat, varför enligt fastighetsboken en del av fastigheten såldes till ett förvaltningsbolag i Berlin först i maj 1936 och en annan del tillerkändes Allianz- och Stuttgarter Lebensversicherungsbank vid en exekutiv auktion.¹⁰⁹

I en senare avskrift av jordeboken, art 21563, är rubriken Gebr. Kaufmann, firma, handelsbolag, överstruken. 1937: Allianz och Stuttgarter Lebensversicherungsbank, också överstruken, 1939: Hengst, Paul, taxiföretag. Men det stämmer enbart för Mäuerchen 10, då jag vet att herr Hengst hade byggt om kuskbostadshuset och en del av trädgården till ett storgarage. Hengst delade det första året även bostadshuset med mina föräldrar, tills dessa kunde hitta en egen bostad åt sig. På ett annat blad, sidan 924 står efter Gebr. Kaufmann (överstruken): 1937 den ovannämnda Berlinfirman, även överstruken, 1948 VL 87: C&A Brenninkmeyer, GMBH, Düsseldorf. Det sista årtal är inte rätt i detta sammanhang. De mellanliggande uppgifterna fattas; antagligen har dessa akter brunnit upp. C&A började sin verksamhet redan före kriget, vilket även framgår av ett foto av det brända affärshuset med C&A-skylden, som hade träffats av en bomb.¹¹⁰ Och ytterligare bevisas det av det faktum att C&A fick betala Wiedergutmachung till Gebr. Kaufmanns arvingar, då de ju hade förvärvat fastigheten till underpris. När det blev känt i det evangeliska Elberfeld att de hade fått en holländsk och därtill katolsk firma till affärshuset på Herzogstrasse i stället för det gamla ansedda Gebr. Kaufmann, så kände sig många gamla Elberfeldare grundlu-

rade. "Nu har vi fått en vit jude i stället för en svart", var det gängse talesättet,¹¹¹ som mina föräldrar ofta citerade i brev till mig och vilket jag själv fick höra ännu vid mitt första besök i Wuppertal år 1951. Många kunder som alltid hade gått till Gebr. Kaufmann, kände sig vilna i andra affärer och trivdes inte. Fröken M Koch berättar följande: "Kunderna kände sig hemlösa, då vi alla stod i ett personligt förhållande till varandra. Jag var inte längre hos Gebr. Kaufmann vid tiden för utförsäljningen, jag hade redan börjat hos Fritzsche. När en f d Gebr. Kaufmann-kund såg mig där, när han stod tafatt i den nya omgivningen, störtade han full av glädje fram till mig för att bli betjänad av mig. Då kände han sig liksom hemma. Jag fick därför allt fler f d Gebr. Kaufmann-kunder, vilket uppmärksammades av ledningen, som snart lät mig avancera."¹¹²

De andra judiska detaljhandelshusens och varuhusens öde var inte mycket annorlunda. Den judiska VD Joseph Herz i Leonhard Tietz avsattes meddetsamma och hela koncernen "ariserades" snabbt. Ph. Freudenberg sålde ut varorna och affären såldes till en "arisk" firma. Michel & Co hade förbyggt sig med ett för stort hus och företaget gick i konkurs. Den ena chefen, Gustav Mosheim, började på nytt med en textilaffär, vilken han snart sålde och emigrerade med familjen till Schweiz. Den andra chefen, Julius Bondy, flydde till Holland i sista ögonblicket, men där tog såväl han som hans fru livet av sig, när tyskarna invaderade landet. Den enda firma som fanns kvar till kristallnatten 1938 var Gebr. Alsberg. Men även denna firma tvångsariserades, juniorchefen deporterades senare.

Min far, som var nästan 70 år, förlorade inte modet. Min bror Kurt, som fick avbryta sin handelsutbildning, hade en liten bil. Min far fick som gammal fackman snart agenturer¹¹³ och min bror blev hans chaufför. Så förtjänade de ett knappt levebröd. Sommaren 1938 kom mina föräldrar till Stockholm för att fira min fars 70-årsdag hos mig. Då fick han ett telefonmeddelande om att man hade tagit ifrån honom även denna sista existensmöjlighet. Men i stället för att lyssna på mina enträgna böner att stanna kvar i Stockholm, sade han bara: "Då måste jag börja om från början och med en handkärra." Dessutom ville mina föräldrar se till, att mina yngre bröder kom i väg från Tyskland, innan de själva satte sig i säkerhet.¹¹⁴

Men kärnan var tyvärr en illusion, mina föräldrar levde ett mycket torftigt liv. De sålde långsamt ut sina ägodelar till underpris för att kunna köpa mat. Men de fick bo kvar i sin egen miljö.¹¹⁵

Ett välvilligt öde lät Bernhard Heimann dö i sin egen säng på hösten 1941, sedan han fått uppskov från en deportation på grund av sjukdom. Han ligger begravd bredvid sina bröder och arbetskamrater på Elberfelds judiska begravningsplats vid Weinberg. Min mor Claire deporterades i april 1942 till Izbica vid

Wierpz, varifrån hon skickade mig ett brev-kort, innan hon dog.¹¹⁶

I handelregistret A. 286 infördes under Gebr. Kaufmann genom herr Grölles försorg den 18 januari 1937:

Bolaget är upplöst.
Firman har upphört.

Av Gebr. Kaufmann återstår inget annat än dess goda anseende.

Efterskrift

Jag hade tänkt ta en ämbetsexamen efter avslutade studier, men förbjöds av NSDAP. Efter denna examen hade jag för avsikt att skriva en stads- och kulturgeografi om min hemstad Elberfeld. Men den uppgiften var för omfattande för en Dr Phil-examen, som partiet ännu tillät. Jag valde då en mindre problematisk stad och skrev en avhandling om *Konya, en oasstad*¹¹⁷ och promoverades i juli 1934 i Berlin. När jag nu, 50 år senare, ger ett bidrag till Elberfelds historia, demografi och kulturgeo-

grafi känns det av kända skäl mycket vemodigt.

Men om det har lyckats mig att skildra det flitiga och arbetsamma liv som Elberfelds judar levde under perioden 1890—1936 och därigenom kunnat bevara deras minne, då har jag inte arbetat förgäves. Firman Gebr. Kaufmanns historia kan därför stå som symbol för judarnas i Elberfeld flit och arbetsnit.

Stockholm våren 1983

Noter

1. *Juden in Wuppertal*, utg av Amt für Handwerk und Handel der Kreisleitung Wuppertal der NSDAP, 1935. Där förtecknades alla ännu existerande judiska företag inom detalj- och grosshandeln etc. Samma namn kan förekomma på flera ställen, t ex som agent och grossist, medan alla som tvingats upphöra före 1935 saknas, som t ex alla advokater, läkare, tandläkare och de större detaljhandelshusen. Boken bör, trots att detta förekommit, inte okritiskt anlitas för forskning eftersom den är opålitlig.
2. Särskilt herr S Grewel, stadsarkivet, Stadtverordneter Ulrich Föhse, båda Wuppertal, Professor Jürgen Reulecke, Ruhr-Universität Bochum, Dr Gerda Siebert, Düsseldorf, och många gamla vänner runt hela världen, som omnämns i samband med sina bidrag.
3. Ett av professor H Singer, University of Essex, Brighton, och två av M O Wahl (från firma S&R Wahl, Barmen), San Francisco.
4. Kurt Hackenberg, *Wuppertal, ein Panorama*, Wuppertal 1953, s 84.
5. Ibidem s 6, 14, 18, 55.
6. Samtida anteckningar i ett ex av den dagliga bönbo-
- ken *Rödelheim-Siddur* från 1895, förda av Laura Heimann.
7. Loc cit.
8. Loc cit.
9. Enl *Monumenta Judaica*, Köln 1963, del 2, s 379, fanns ingen judisk folkskola i Hörde; Joseph Heimann måste alltså ha uppsökt de judiska eleverna i deras resp skolor.
10. *Jüdisches Lexikon*, Berlin 1938.
11. Uppgiften styrks av fru Elsbeth Lion och disponent Richard Zaudy, båda Stockholm, vars fäder genomgick samma sorts lärlingstid, samt av fru Regine Goldberg, Stockholm, som själv upplevt en sådan åren 1909—1911.
12. K Zielenziger, *Juden in der deutschen Wirtschaft*, Berlin 1930.
13. *Jüdisches Lexikon*, aa.
14. Mellan 1890 och 1920 sammanförs siffrorna för handel och samfärdsel, och man skiljer inte mellan gross- och detaljhandel.
15. A Ruppin, *Soziologie der Juden*, I—II, Berlin 1930, del I, s 476.
16. Mosse, Werner, "Die Juden in Wirtschaft und Ge-

- sellschaft" i *Juden im Wilhelminischen Deutschland 1890-1914*, Tübingen 1976.
17. *Monumenta Judaica*, aa, del II, s 369.
  18. W Sombart, *Die Juden im Wirtschaftsleben*, Leipzig 1928.
  19. *Monumenta Judaica*, aa, del II, s 373.
  20. Herbert Kisch, *From Monopoly to Laissez Faire. The Early Growth of the Wupper Valley Textile Trades*, stencil.
  21. Så har t ex den stora firman Frohwein & Co, Band und Seiden, i Elberfeld vuxit fram ur ett sådant "förlagshus" i garner, grundat 1763. Se W Köllmann, *Socialgeschichte der Stadt Barmen im neunzehnten Jahrhundert*, Tübingen 1966, s 5.
  22. Herzog, Albert (pseud), *Hundert Jahre im Dienste der Mode*. Jubiläumsschrift (S&R Wahl), Barmen u å.
  23. B Dähn, *Berlin-Hausvogelplatz*, Göttingen, Zürich & Frankfurt, 1968.
  24. Zielenziger, aa, s 218.
  25. Dähn, aa, s 179.
  26. Zielenziger, loc cit.
  27. *Juden im deutschen Kulturkreis*, Berlin 1962, s 788.
  28. Uppgiften bekräftad av fru Trude Kaufmann, svär-dotter till en av de långivande bröderna, Benjamin Kaufmann, vid ett samtal i Stockholm på 1960-talet.
  29. Vid ett samtal 81-04-11 i Los Angeles.
  30. Brev från Gerda Colsmann, dotter till Landrat zur Nieden, Vohwinckel: "Jag vet, att min mor köpte allt i linnevåg och sängkläder, såväl som textilier, hos Gebr. Kaufmann, ty hon visste, att hon inte endast blev väl betjänad, utan även fick varor, som var hållbara, gedigna och dessutom moderna."
  31. Senare blev samarbetet mellan Bemberg-Glanzstoff-Werke och Gebr. Kaufmann mycket intimt.
  32. Dähn, B, aa, s 133.
  33. *Jubiläumsschrift der Neuesten Nachrichten für Elberfeld-Barmen und das Bergische Land*, Elberfeld 1904.
  34. Handelsregister A. 286;2 från 1921-01-13.
  35. 1922-11-19 grundades en firma Gebr. Heimann, GMBH, som trädde in i handelsbolaget Gebr. Kaufmann. Vid samma tillfälle registrerades procura för Herman Heimanns söner Joseph och Wilhelm.
  36. I slutskedet bodde enbart Joseph Heimanns maka Karla där, då han själv var i Theresienstadt (enligt brev från Lore Gordon, f Heimann, Bromley, Kent, 82-01-25).
  37. Jag anför denna uppgift enbart för att visa hur snart efter emancipationen de judiska medborgarna anammade det omgivande borgerskapets seder.
  38. Företaget grundades i början av 1800-talet av en son till en judisk linnevävare som tillsammans med andra vandrade ner från Hohes Eichsfeld under nödtiden.
  39. Uppgiften har inte gått att bekräfta.
  40. Även den nuvarande ägaren, firman C&A Brenninkmeyer har gjort samma erfarenhet. De byggde efter kriget upp huset till samma storlek men har på sistone hyrt ut den del som vätter mot Wirmhof.
  41. Köllmann, aa, s 180.
  42. Uhlig, H, *Die Warenhäuser im "3. Reich"*, Köln-Opladen 1956, s. 23.
  43. Blad B 622, Handelsregister.
  44. Vid förut nämnda samtal i Los Angeles.
  45. *Grundbuch*, bd 134, blad 5321.
  46. Brev från Victor Cooper och hans hustru, Miami Beach, april 1980; brevskrivaren var inköpare hos Gebr. Kaufmann.
  47. Muntlig uppgift från Dr Hilde Becker, f Würz, från Elberfeld: "Min mor gick till just Gebr. Kaufmann för att man fick omtanke och personliga råd."
  48. Ändå betecknar Cooper seniorchefen B. Heimann som "den aktivaste av cheferna och den med de modernaste åsikterna" (brev, jmf n 46).
  49. Fotokopia av domen har erhållits från Industrie- & Handelskammer, Wuppertal.
  50. Uppgiften bekräftad genom muntliga uppgifter från Ernest Kahn, Los Angeles, april 1981, samt Wilhelm Heimanns dotter Eva Pauli, Wuppertal, november 1981.
  51. Brev från Handwerkskammer, Düsseldorf, 1932-12-16, till Gebr. Kaufmann.
  52. Uhlig, aa, s 40f, 43.
  53. Ibid, s 77f.
  54. Dähn, B, aa.
  55. *Branschenverzeichnis des Berliner Adressbuches*, 1921 och 1929.
  56. En mer utförlig beskrivning finns i: *Festschrift zum 50-jährigen Bestehen der Vereinigung der Fabrikanten und Grosshändler der Textil- & verwandten Branschen e. V. Wuppertal-Elberfeld, 1907-1957*, uo, uå.
  57. Ett brev adresserat Hofaue, Germany, kom före 1914 utan vidare fram (enligt uppgift i brev från Dr. Karl Künne, 81-12-04).
  58. *Fünfzig Jahre Wuppertal. 1929-1979*, Wuppertal 1979.
  59. Kisch, aa, s 49.
  60. Marcus, A, "Jews as Entrepreneurs in Weimar Germany", *Yivo Annual* 7, 1952, s 174-197.
  61. Bekräftat genom muntliga och skriftliga uppgifter från söner till och medarbetare i dessa firmor.
  62. Ernest Kahn, son till firman Blumenthal & Kahn, arbetade under flera år nästan varje lördag som extra-expedit hos Gebr. Kaufmann, för att få inblick i branschen. Han berättade vidare (i personligt samtal i Los Angeles, april 1981) att han vid försäljningstoppar ofta åkte till Blumenthal & Kahn för att hämta mera av de mest begärliga varorna.
  63. I annonser i *Täglicher Anzeiger* torsdagen den 7 mars 1895 och *Generalanzeiger* fredagen den 1 oktober 1909, t ex.
  64. Muntlig uppgift från damkonfektionsexpediten Mieke Koch (hos Gebr. Kaufmann 1920-1935) vid samtal i Wuppertal, november 1981.
  65. Ibid.

66. Även jag gjorde så, när jag var extrahjälp på lördagsaftnarmiddagar eller vid realisationer.
67. Omkring 1930, enligt uppgift i brev från Claus Heimann, Ramat Gan, 81-02-27.
68. Enligt brev från Dr D Schweitzer, verkställande direktör i IHK, Wuppertal, 81-10-01.
- 69, 70, 71. Uppgifterna bekräftade i brev från Lottie Cooper, Miami Beach, 81-03-10 och 81-10-01.
72. Vanliga lägenheter hade före 1914 inte badrum.
73. Se not 64.
74. Så sent som i slutet av 1950-talet såg jag ett foto från denna utflykt hos Hermine Hallmann, den ena kassörskan, som därigenom bekräftade en fyra- eller femårig flickas minne.
75. Enligt uppgift i brev från Victor & Lottie Cooper, 80-04-12.
76. Jag besökte henne efter kriget, och hon berättade ofta och gärna denna historia om sitt inträde i tjänst hos Bernhard Heimanns familj. Hon dog 1970, 89 år gammal.
77. I brev från Victor & Lottie Cooper, 80-04-12.
78. Uppgift i brev från Gerda Schwarz-Wertheimer, Riverdale, N. Y., januari 1981.
79. En gäst, som sedan blev kockchef hos en av värdinnorna, blev Eisenhowers kökschef under kriget och lagade mat åt alla besökande statschefer. Han öppnade sedan en känd restaurang i New York, "Headquarter", som Eisenhower invigde (uppgift i brev från L Karfiol, San Francisco, 81-07-15).
80. Muntlig upplysning från Märtha Härdén, Stockholm, mars 1981.
81. Upplysning i brev från hans dotter Lore Gordon, Bromley, Kent, 81-01-21.
82. Uppgiften bekräftad av dottern Eva Pauli vid samtal i Wuppertal, november 1981.
83. Se vinjetten.
84. Jubiläumsschrift der Neuesten Nachrichten, aa.
85. Bergische Heimat, Monatsschrift, 1927. Insänd av K Schnöring, Wuppertal, april 1982.
86. Annonser den 1 februari 1930 tecknades av den kände Paul Simmel.
87. Näsdukarna såldes sedan ut till extrapriser.
88. Uppgiften bekräftad i brev (januari 1981) från Lisel Kugelberg, f Fassbender, Wülfrath, som en gång vann ett pris.
89. Gebr. Kaufmann skaffade sig sin varubil strax efter inflationen, en Horch 10/50. Den hade en självlysande reklamskylt på taket, då en sensationell nyhet. Den fast anställda chauffören körde på söndagarna även Bernhard Heimanns privata bil (upplysningar i brev från Claus Heimann, Ramat Gan, 81-02-27 och 81-06-07).
90. *Geschäftsbericht des Verkehrsvereins in Elberfeld e V für die Jahre 1927/28*, s 34.
91. Beskriven i brev från V Cooper och hans maka Lottie, Miami Beach, 80-07-05.
92. Den av Moritz Heimann förut ratade kvaliteten, som hade blivit storsäljare.
93. Brev från V Cooper, 80-04-16.
94. Enligt Bayers arkiv var det trånga utrymmet i Wuppertals dalgång, den alltför knappa vattentillgången och dåliga trafikförhållanden de faktorer som inte tillät en utbyggnad till storindustri. Verket i Elberfeld blev i stället centrum för farmaceutiska studier och produkter.
95. *Wuppertaler Bühnenblätter*, 1930/31, Heft 2.
96. Elberfelds operetteater.
97. I brev från Miami Beach, 80-07-15.
98. Att SA även kunde göra fel, framgår av följande berättelse av Paul Renberg, son till Textilhof, Erholungsstrasse, Elberfeld, (i brev från Sao Paulo, 81-10-05): "Man hade kladdat ner våra skyltfönster med syra och satt en SA-post framför vår ingång. Men SA märkte inte, att Textilhof hade tre ingångar, därav två från sidorna. Där stod aldrig någon vakt, och de användes av våra kunder. Så firman gick ganska bra till Kristallnatten, /så vi övervägde aldrig någon försäljning/, men då blev naturligtvis hela affären fullständigt demolerad."
99. Brev från dåvarande lärlingen Gerda Schwarz-Wertheimer, 81-07-21.
100. Vid samtal i november 1981.
101. Uhlig, aa, s 81; min kurs.
102. Så länge firman fanns fick alla sjukhus i Elberfeld, både kommunala och kyrkliga, och liknande institutioner stora julgåvor i form av nödvändighetsartiklar.
103. Dr jur Karl Künne var syndikus i en ekonomisk förening för Hofaue-firmor.
104. Dr Karl Künne i brev 81-12-04.
105. Telefonsamtal med Dr Karl Künne, november 1981.
106. Man hotade dr Künne med att avsätta honom från befattningen som syndikus.
107. Brev från Dr Karl Künne, december 1981.
108. Utförsäljningen ägde antagligen rum på förhösten 1935; min far kunde inte bevista mitt bröllop, eftersom han var upptagen av förberedelserna. Enl dr Künne klagade konkurrenterna i högan sky över utförsäljningen eftersom den "i grund fördärvar såsongen" (brev december 1981).
109. Enligt en sammanställning av rådhusrätten över "förvärv och försäljning av tomter" översänd 80-05-14 och brev från Claus Heimann, Ramat Gan, 81-06-07.
110. Krüger, Norbert, *Das historische Wuppertal. Bd III: Die zerstörte Stadt*, Wuppertal-Barmen, 1979.
111. Talesättet finns omnämnt i *Duden*, 1977.
112. Samtal, november 1981.
113. Alla ville vara honom behjälpliga.
114. Mellan 1939 och 1943 hade jag ett årligen förnyat inresevisum för mina föräldrar till Sverige.
115. Först vid närmare studier kom jag underfund om att det också i Elberfeld hade funnits överfyllda judehus, som mina föräldrar dock slapp ifrån.
116. Mina mor bad om mat och pengar. Jag skickade badaderna, men pengarna kom tillbaka som obeställbara. Izbica skall, enligt Kurt Schnöring, *Auschwitz begann in Wuppertal, Jüdisches Schicksal unter dem Hakenkreuz*, Wuppertal 1981, ha "brunnit

upp snart efter Elberfeldbornas ankomst". 1951 fick jag av anhöriga till en halvjudinna som var med i Izbica och hade förbindelser med en polsk präst höra, att han flera gånger hade skickat hälsningar från henne till dem. Men sedan skrev han, att lägret hade bombats av tyskarna själva och brunnit upp. Min mor skrev före deportationen att hon förberedde sig noga för resan till arbetet (!) med nya glasögon, ny permanent etc. Det bekräftades för mig av hennes frisör, Sprenger, 1981. Han sade även, att

min mor var djupt skamsen över sin belägenhet, varför hon bara gick ut om kvällen. Detta berättades även av andra ögonvittnen för mig 1951. Hon smög invid husväggarna för att efter kl 18 gå till sina gamla livsmedelshandlare, som ofta hade gömt undan något åt henne, av medlidande med en gammal god kund.

117. Svensk resumé i *Arkitektur och samhälle*, 1936, häfte 2, s 39.

